

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2

BROECHEM EN DE *PAGUS*
RENENSIS

2 Broechem en de *pagus Renensis*

2.1 Archeologisch onderzoek van het vroegmiddeleeuwse grafveld in de wijk *Nierlanders* te Broechem (2001-2003 en 2007-2010)

De opgravingen van het vroegmiddeleeuwse grafveld te Broechem namen een tijdspanse van ca. 4 jaar in beslag. Verschillende redenen lagen aan de basis van dit onderzoek. Toen in september 2001 een van de eigenaars van de bewuste percelen via de plaatselijke heemkundige kring de toevalsvondst van twee intacte potjes meldde bij het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP; later Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) en heden agentschap Onroerend Erfgoed (OE) van de Vlaamse Overheid), kon niemand vermoeden dat enige jaren later het grootste vroegmiddeleeuwse grafveld van Vlaanderen bekendheid zou genieten in binnen- en buitenland. Vermits op het bewuste perceel geen verdere graaf- of bouwactiviteiten gepland waren, bleef de archeologische ingreep beperkt tot een kleinschalige registratie die bevestigde dat hier nog intacte grafstructuren uit de vroege middeleeuwen bewaard waren onder de bouwvoor. De toevalsvondst zou voorlopig enkel als nieuwe locatie in de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) opgenomen worden ware het niet dat de eigenaar zijn nieuwsgierigheid niet kon bedwingen en zelf aan het graven ging. Na de bekendmaking van deze weinig wetenschappelijke ‘opgravingen’ nam de toenmalige directeur van het IAP de correcte beslissing om een wetenschappelijke opgravingscampagne op te zetten op de percelen van de graaflustige eigenaar. Deze campagne kende een kleine uitbreiding op het meer westelijk gelegen perceel toen de betrokken eigenaar meldde hier herinrichtingswerken te willen uitvoeren. Deze eerste campagne liep van september 2001 tot oktober 2002 met een aanvullend onderzoek in september 2003 waarbij ongeveer 1480 m² blootgelegd werd (fig. 2.1: A)

Om op de hoogte te blijven van eventuele verkavelings- en bouwplannen in de omgeving, raadde de toenmalige afdeling Monumenten en Landschappen (administratie Ruimtelijke Ordening van de Vlaamse Overheid) de eigenaars van de omliggende percelen met een officieel schrijven aan om de afdeling op de hoogte te brengen van toekomstige bouw- of verkavelingsplannen. In februari 2004 kreeg het IAP in dit kader een vergunning om een proefsleuvenonderzoek op te starten op het meer westelijk gelegen perceel kadastraal gekend als afd. 3 Sie C nr. 231D (fig. 2.1: B)⁶³. Het negatieve resultaat van deze terreinevaluatie gaf meteen een westelijke begrenzing aan van het grafveld. Begin 2007 deelde een van de aangeschreven eigenaars mee dat er verkavelingsplannen bestonden voor een groot onder akker liggend perceel langs de Van den Nestlaan (3de afd. Sie C nr. 232P). Het VIOE startte er een tweede opgravingscampagne op die later uitbreiding vond op nog enkele oostelijk gelegen percelen langs de Van den Nestlaan en enkele zuidwestelijk gelegen percelen langs

⁶³ Annaert 2013.

de Nierlenderstraat⁶⁴. Deze tweede opgravingscampagne vond plaats van september 2007 tot juli 2010 en omvatte ca. 5057 m² (fig. 2.1: C)

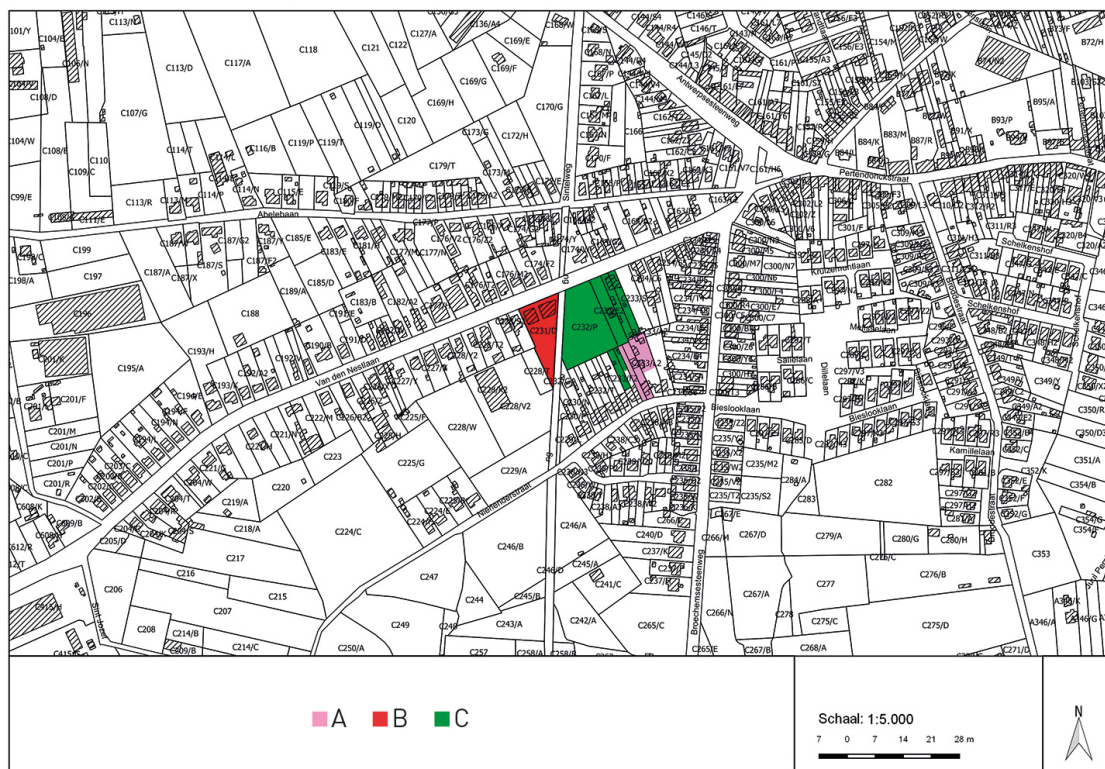

Fig. 2.1: Kadasterplan met aanduiding van de werkputten van campagne 2001-2003 (A), de proefsleuwer van 2004 (B) en de werkputten van campagne 2007-2010 (C) – © AGIV en agentschap Onroerend Erfgoed. Cadastral map with indication of the trenches of campaigns 2001-2003 (A), 2004 (B) and 2007-2010 (C) - © AGIV and Flemish Heritage Agency.

Tijdens beide opgravingscampagnes werd een totale oppervlakte van 6550 m² onderzocht waarbij 513 vroegmiddeleeuwse graven geregistreerd werden. Tevens kwam een aantal kuilen en enkele kleinere gebouwplattegronden uit de vroege ijzertijd aan het licht alsook een grotere niet te dateren gebouwplattegrond die mogelijk in verband te brengen is met het grafveld (fig. 2.2). De 513 graven tellen 438 inhumatiegraven waaronder drie paardengraven en 75 crematiegraven (pl. 1).

⁶⁴ Het gaat hier om percelen met kadastrale registratie 3de afd. Sie C nrs 233E2, 233Y, 233X, 233S, 233F2 en 232V.

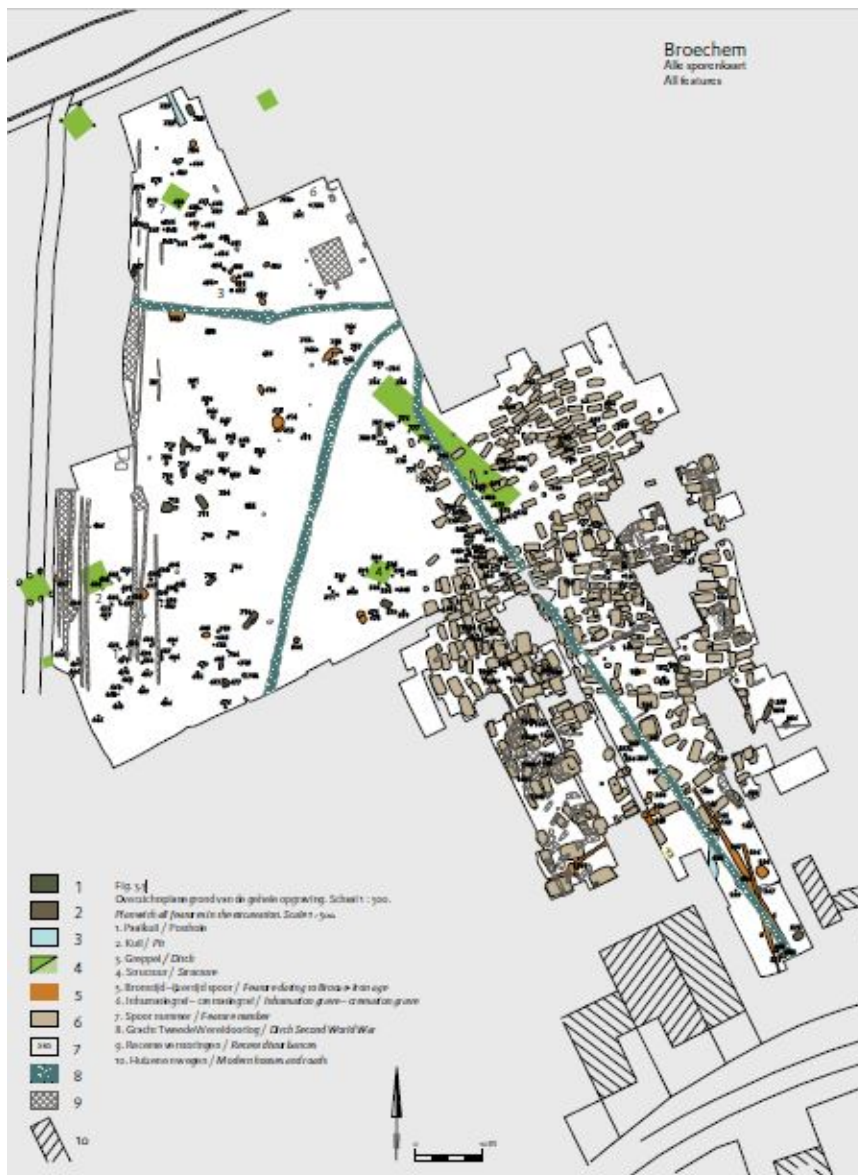

Fig. 2.2: Algemeen opgravingsplan van de site Nierlanders te Broechem - © agentschap Onroerend Erfgoed.
General plan of the excavation Nierlanders at Broechem – © Flemish Heritage Agency.

De begrenzingen van het grafveld lijken duidelijk. In noordelijke en zuidelijke richting zijn geen graven meer te verwachten. De noordelijke kern lijkt op basis van de chronologie (zie *infra*) de oudste en dus eerste graven te herbergen. Ten zuiden begrenzen de graven de natte gronden van het moerasgebied 'De Nierlanders' dat aansluit bij de alluviale gronden van de Nete-vallei. De oostelijke zijde van het grafveld vertoont een lineaire begrenzing die mogelijk wijst op het bestaan van een (verdwenen) weg. Langs noordwestelijke zijde zijn geen graven meer aangetroffen. Enkel langs zuidwestelijke zijde zijn mogelijk enkele graven gemist in de daar aanwezige tuinen. Tot slot bleven wellicht nog enkele graven verborgen onder de aanwezige stallen en tuinhuisjes.

Vanwege de hoge zuurtegraad van de plaatselijke zandleembodem bleef geen organisch materiaal bewaard. Dit wil zeggen dat in de inhumatiegraven geen skeletmateriaal bewaard bleef. Evenmin zijn resten van houten grafcontainers of van andere voorwerpen in organisch

materiaal bewaard gebleven. De inhumatiegraven kenmerken zich dus als grondsporen waarbij een grote rechthoekige grafkuil zichtbaar was met daarbinnen de lineaire aflijning van een houten grafcontainer. In sommige gevallen waren ook zgn. lijkschaduwten van de overledene zichtbaar in de vorm van een wazige vlek waar de botten gesitueerd waren (meestal schedel en lange botten van armen en benen). Tandnresten waren in een aantal graven nog zichtbaar waarbij enkel het tandemail bewaard bleef. Deze resten werden zorgvuldig in blok uitgehaald en later in het conserveringslabo uitgerepareerd zodat verder onderzoek mogelijk blijft.

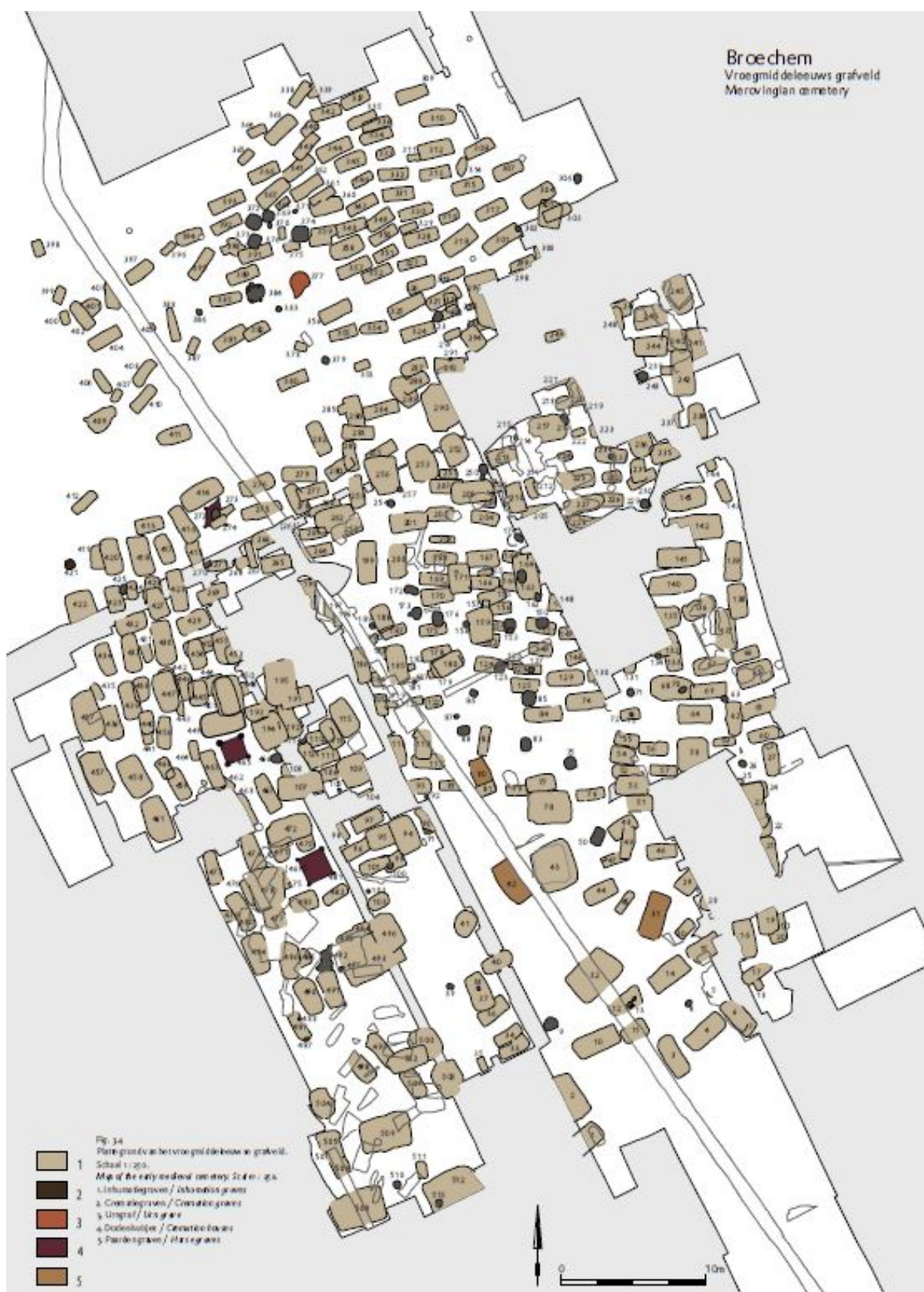
Enkel van de crematiegraven bleven de menselijke resten goed bewaard in gecalcineerde en sterk gefragmenteerde vorm. Alle crematies werden uitgezeefd op meerdere maaswijdten waarbij houtskool, verbrande plantenresten, menselijk en dierlijk bot en resten van verbrande bijgaven apart ingezameld werden voor verder onderzoek.

Van de 438 inhumatiegraven bevatten 319 een of meerdere bijgaven. Van de 75 crematiegraven bevatten 38 herkenbare bijgaven. In totaal zijn 2557 vondstnummers uitgedeeld waarbij in vele gevallen één vondstnummer meerdere objecten dekt (vanwege het bloklichten van de bijgaven op het terrein). De grafdeposities bestaan zowel uit kledijaccessoires zoals mantelspelden, gordelensembles, beurzen, gordelkettingen met gebruiksvoorwerpen (sleutels, spinstenen, messen, scharen en amuletten), als sieraden zoals halssnoeren en armbanden samengesteld uit kralen, haarspelden, ringen, armbanden, oorringen, ... Deze voorwerpen typeren vooral de graven met vrouwelijke genderkenmerken. De graven met mannelijke genderkenmerken zijn te herkennen aan de aanwezigheid van wapens (scramasaxen, bijlen, lanspunten, schilden, pijlpunten) en gordelgarnituren (vanaf de 7de eeuw ingelegd met zilver- en of koperdraden). Verder waren nog potten en kannen in aardewerk, glazen recipiënten, enkele houten emmers, munten en meerdere ritueel of symbolisch geladen voorwerpen aanwezig.

Deze bijgaven laten toe het grafveld te dateren van het midden van de 5de eeuw tot het midden van de 7de eeuw. De ruimtelijke evolutie verloopt van noord naar zuid en van oost naar west. In het noordwestelijke deel van het grafveld zijn enkele graven zonder bijgaven mogelijk in de eerste helft van de 5de eeuw te plaatsen.

Tevens zijn 185 monsters genomen, meestal crematieresten maar ook van een aantal inhumatiegraven. Bovendien zijn dankzij de bloklichting van de voorwerpen op het terrein, gemineraliseerde organische resten bewaard in de corrosielagen van de metalen voorwerpen. Aan deze resten werd tijdens de conserveringswerkzaamheden speciale aandacht besteed. Daarom was het mogelijk om bijkomend onderzoek te verrichten op de gemineraliseerde textielresten wat meer info verschaftte over het gebruik van bepaalde textielsoorten en over de kostuumdracht. De studie van houtresten op de gebruiksvoorwerpen en wapens bood dan weer extra informatie over het gebruik van houtsoorten en de relatie ervan tot bepaalde voorwerpen

Radiokoolstofdateringen op zowel houtskool als menselijk en dierlijk bot uit de crematiegraven bevestigde de datering van deze crematies in de 5de tot 7de eeuw.

Pl. 1: *Opravingsplan van het vroegmiddeleeuwse grafveld op de Nierlanders te Broechem*— © Onroerend Erfgoed.

Map of the Early Medieval cemetery at the Nierlanders at Broechem – © Flemish Heritage Agency.

Meerdere deelstudies in de vorm van masterpapers, doctoraatsonderzoeken of wetenschappelijke artikels zijn reeds uitgevoerd op diverse vondstcategorieën uit de graven, vaak aangevuld met natuurwetenschappelijke analyses: aardewerk, kralen in glaspasta, houtresten, granaatsteen, textiel- en leder, radiokoolstofdatering, petrografisch onderzoek, strontiumisotopenonderzoek,...

De resultaten van zowel het veldwerk- en registratie als van de materiaalstudie en bijkomende analyses, zijn gebundeld in de publicatie Annaert R. 2018: *Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem. The early medieval cemetery of Broechem*, Merovingian Archaeology in de Low Countries 5/Relicta Monografieën 17, Bonn. In deel 1 zijn de opgravings- en onderzoeksresultaten opgenomen terwijl deel 2 bestaat uit een uitvoerige catalogus van de graven met de vondsten en van de overige sporen en vondsten. Beide volumes vormen de eerste pijlers van deze dissertatie en maken er dus integraal deel van uit (zie digitale drager in bijlage).

2.2 Waarom Broechem en de *pagus Renensis* een ideale *case* vormen als basis voor een vernieuwde studie naar de vroegmiddeleeuwse samenleving in Noord-Francia

2.2.1 Onderzoek vanuit een hedendaagse onderzoeksvisie

Het grafveld van de Nierlenders te Broechem is met 513 graven het grootste grafveld dat tot nu toe in Vlaanderen is opgegraven. Bovendien werden er sedert de 70er-jaren van de vorige eeuw geen Merovingische grafvelden meer onderzocht in onze regio. Van de 577 bekende funeraire sites uit de vroege middeleeuwen in België⁶⁵, zijn enkel het grafveld van Broechem en dat van Bossut-Gottechain (gem. Grez-Doiceau – 436 graven) in Waals-Brabant dat in dezelfde periode werd onderzocht door de toenmalige Service de l'Archéologie van het Ministère de la Région Wallonne⁶⁶, de enige grote grafvelden in België die onderzocht zijn volgens de moderne registratietechnieken en vanuit een interdisciplinaire onderzoeksstrategie.

In de historiek van het Belgische (en meestal ook het Noordwest-Europese) grafveldenonderzoek is een hele evolutie waar te nemen⁶⁷. De 19de en prille 20ste eeuw stonden vooral onder invloed van de vroege staatsvorming van België waardoor nationalistische gevoelens hoogtij vierden. In een dergelijke sfeer kreeg de theorie van Henri Pirenne (1865-1932) veel gehoor. Hij zag de 'Germaanse' volksverhuizingen als de oorsprong van de tweeledige etniciteit die nog steeds België kenmerkt, nl. Vlaanderen waar de 'Salische Franken' na de migraties hun stempel drukten en Wallonië waar een bewoningscontinuïteit was van een achtergebleven 'Belgo-Romeinse' bevolking. Hij zag de maatschappij als een

⁶⁵ Gebaseerd op de gegevens van een persoonlijke databank waarin zoveel mogelijk gegevens uit diverse inventarissen verzameld werden.

⁶⁶ Vrielynck 2007; 2011; 2013.

⁶⁷ Zie Annaert 2018B, 14-18.

klassenmaatschappij met grootgrondbezitters/aristocraten die gevestigd waren in hoeven of *mansi*, met slaven en *laeti* als hun ondergeschikten. Volgens Pirenne ontwikkelde de economie vanaf het midden van de 7de eeuw naar een volledig autarkisch systeem vanwege het wegvallen van de economische contacten met het Middellandse zeegebied na de Islamitische veroveringen. Hoofdrolspeleers in de Belgische vroegmiddeleeuwse archeologie waren in die periode Guillaume Bernard Schayes (1808-1858) en Baron Alfred de Loë (1858-1947). Beiden ondernamen 'opgravingen' in verschillende grote grafvelden o.a. Harmignies met meer dan 350 graven, Ciply met 2000 graven (beide gelegen in Henegouwen) en Luik-Séraing met 200 graven (Luik). Bij deze opgravingen ging de aandacht vooral naar de vondsten met als doel de nationale musea te voorzien van zoveel mogelijk 'oudheden'. Gedetailleerde plattegronden van de opgegraven graven, met aanduiding van de ligging van de vondsten zijn nooit opgemaakt. Hoogstens een summier beschrijving in het dagboek. Later in de 20ste eeuw volgde de cultuur-historische strekking waarbinnen verschillende pogingen werden ondernomen om de materiële cultuur uit de grafvelden in te delen in typo-chronologische systemen. Boegbeelden waren Kurt Böhner⁶⁸ en Hermann Ament⁶⁹, later Patrick Périn⁷⁰ en Ursula Koch⁷¹. In België was Heli Roosens de specialist van de vroege middeleeuwse archeologie. Hij leidde de opgravingen van meerdere Merovingische grafvelden zoals Rosmeer (Limburg) en Beerlegem (West-Vlaanderen) en publiceerde een methodologie voor het opgraven van Merovingische grafvelden en een overzichtswerk van deze grafvelden in België⁷². Met de opkomst van de processuele archeologie was de interesse voor de *mortuary archaeology* gewekt waarin nog steeds de dode en vondsten op de voorgrond werden geplaatst. Pas tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw kwam de focus ook te liggen op de uitvoerders van de begrafenisrituelen en op het aanwezige publiek. Voor het eerst werden graven en hun bijgaven niet meer gezien als een spiegel van het dagelijks leven maar als een uiting van een ideologie en een symboliek binnen een samenleving. Grote namen binnen deze strekking zijn Bonnie Effros, Howard Williams, Guy Halsall, Sam Lucy en Frans Theuws⁷³. In Vlaanderen kwam het na het overzicht van Roosens nooit tot een synthetiserend onderzoek in de grafveldenarcheologie. Het Kempens gebied zat vervat in het Nederlandse onderzoek van W.J.H. Verwers (†)⁷⁴ en van Frans Theuws⁷⁵. In het Vlaamse kustgebied was Yann Hollevoet (†) actief⁷⁶ terwijl het gebied van de Scheldevallei het studiegebied was van zowel

⁶⁸ Böhner 1958.

⁶⁹ Ament 1976; 1977.

⁷⁰ Périn 1980. Dit werk is de voorloper van de latere publicatie van Legoux, Périn en Vallet waarvan al meerdere updates beschikbaar zijn (2004-2006-2009-2016).

⁷¹ Koch 1977.

⁷² Roosens 1948 en 1949.

⁷³ Basiswerken voor de hedendaagse vroegmiddeleeuwse '*burial archaeology*' zijn Effros 2003; Halsall 1995; Halsall 2010; Lucy 2000; Theuws & Alkemade 1999; Theuws 2009; Theuws 2019A; Williams 2006.

⁷⁴ Verwers 1987; 1998-1999.

⁷⁵ Theuws 1988; 1989; 1990; 1991; 1999; 2010.

⁷⁶ Voor een overzicht van zijn publicaties zie Annaert *et al.* 2012B, 14-20.

André Van Doorselaer en Marc Rogge⁷⁷ als meer recentelijk van Laurent Verslype⁷⁸. Een synthese van de midden-Maasvallei vormde het doctoraatsonderzoek van Amélie Vallée⁷⁹.

De ontdekking van het grafveld van Broechem bood dus de kans om het onderzoek ervan aan te pakken volgens de hedendaagse onderzoeksvisie. Het was het eerste vroegmiddeleeuwse grafveld op Vlaamse bodem waarop de nieuwe onderzoeksstrategieën van de *burial archaeology* toegepast werden.

Meer concreet betekent dit dat vooral de mens centraal staat in het onderzoek, niet alleen de overledene maar ook de levende gemeenschap die de begrafenisrituelen stuurde en uitvoerde. Minder focus op de objecten en het graf *an sich* maar meer aandacht aan de culturele context waarin de rituelen zich afspeelden. Om de symboliek die achter het begrafenisgebeuren verscholen gaat goed te begrijpen is het van groot belang gans het gebeuren te beschouwen vanuit het perspectief van de vroegmiddeleeuwse maatschappij: de locatiekeuze, het graven van de grafkuil, de constructie van de grafcontainer, het opbaren, kleden en opsmukken van de dode, de depositie van objecten in het graf, de manier van herdenken, het omgaan met het graf, ... De interpretatie van deze rituele handelingen kan gestuurd worden door verschillende uitgangspunten om tot een beter begrip van de toenmalige samenleving te komen. Deze uitgangspunten kunnen sterk variëren en elkaar snel opvolgen: macht en competitie, ideologie, actoren, rituelen, ideologie, sociale identiteit (status, gender, leeftijd, etniciteit), emoties,

Om te kunnen voldoen aan deze nieuwe onderzoeksvisie en om antwoorden te kunnen bieden op de diverse nieuwe onderzoeksvragen, is een interdisciplinaire aanpak onontbeerlijk. De exacte wetenschappen evolueren sneller en sneller en bieden meer en meer nieuwe methoden en technieken die belangrijke informatie aanleveren voor de archeologie.

Wat de studie van de vroegmiddeleeuwse grafvondsten betreft, blijft de typochronologie nog een belangrijke basis waarvoor de eerder opgestelde studies en de talrijke vondsten uit Merovingische grafvelden uit gans Noordwest-Europa nog steeds zeer gedetailleerde informatie bieden. Ondertussen hebben nieuwe vondsten en de hedendaagse statistische benadering heel wat verfijning en verbetering gebracht in de typochronologische reeksen.

Bij het onderzoek van het Broechemse grafveld is van op het terrein maar ook later bij de verwerking getracht om te voldoen aan deze hedendaagse methodologie en werd ook later bij de verwerking de nodige aandacht besteed aan:

- Nauwkeurige registratie van de grafstructuren.
Dit in tegenstelling tot de grafvelden die in het verleden opgegraven werden waar de nadruk vooral lag op de materiële cultuur en minder of geen aandacht besteed werd

⁷⁷ Van Doorselaer 1981; Van Doorselaer & Rogge 1991; Rogge 1981; Rogge & Van Doorselaer 1990.

⁷⁸ Voor een overzicht van zijn publicaties zie

<http://www.uclouvain.be/9002.html?matricule=00029187&format=none&auteur=Laurent%20Verslype&Envoi=1> – bezocht op 29/01/2019.

⁷⁹ Vallée 2018.

aan de graven zelf zodat geen of enkel heel schematisch weergegeven grafplannen opgetekend werden. Te Broechem werden de graven manueel verdiept met het truweel en werden laagsgewijs nieuwe plannen op schaal 1:10 opgemeten en ingetekend. Alle sporen en verkleuringen, vondsten en mogelijke anomalieën zoals dierlijke en antropogene verstoringen zijn in detail op het plan aangeduid. Een dergelijke registratie geeft een beter inzicht in de lay-out en constructie van het graf, in de pre- en postdepositionele rituelen zoals begravingswijze, sociale verschillen in bijzettingwijze, heropening van grafstructuren en latere tafonomie maar ook in kostuumtradities en wapendracht. De verschillende lagen binnen de grafstructuur werden ook fotografisch vastgelegd.

- **Blokberging van grafgiften.**

Bij het toepassen van deze techniek worden de vondsten niet op het terrein vrij gelegd maar in de blok grond waarin ze zich bevinden, gelicht (fig. 2.3) en naar het conserveringslabo gebracht waar ze nauwkeurig ontleed worden. Deze techniek biedt heel wat verdere perspectieven naar interdisciplinair onderzoek toe omdat de objecten onder ideale omstandigheden en zonder tijdsdruk vrijgemaakt kunnen worden, er extra informatie beschikbaar is in de intact gelaten corrosielagen zoals insectenresten en gemineraliseerde organische resten van textiel, leder en hout, de exacte ligging van de objecten beter te bestuderen is (vooral belangrijk in functie van kostuumstudie en het reconstrueren van kralenensembles).

Fig. 2.3: Toepassing van de techniek van het bloklichten - © agentschap Onroerend Erfgoed.
Methodology of block lifting of the grave goods – © Flemish Heritage Agency.

- **Op maat aangepaste conservering van de grafvondsten.**

De archeologische conservator beoordeelde de status van alle vondsten en besprak samen met de archeoloog de te volgen stappen. De in blok gelichte metaalvondsten ondergingen alle een röntgenfotografiesessie wat inzicht gaf in de inhoud van de blokken en een te volgen strategie toeliet. De conservering van de objecten was vooral onderzoeksgericht wat betekent dat bij aanwezigheid van organische resten in

corrosie deze intact bewaard werden met het oog op verder onderzoek. Hetzelfde gebeurde met de aanwezigheid van eventuele residu's op het aardewerk.

- Interdisciplinaire aanpak.

Onderzoek in samenwerking met verschillende natuurwetenschappelijke disciplines leverde nieuwe onderzoeksresultaten op. Toegepaste onderzoeken zijn fysische antropologie op de crematieresten en resten van menselijke tanden (M. Vandenbruaene opgevolgd door K. Quintelier en S. Watzeels, OE), archeozoologisch onderzoek op de tanden uit de paardengraven en op het al dan niet bewerkt verbrand dierlijk bot uit de crematiegraven (A. Ervynck en A. Lentacker, OE), houtskoolbepaling crematiegraven (K. Deforce, OE), determinatie gemineraliseerd hout in de schachten van pijlpunten, lansen, bijlen, messen (K. Deforce en K. Haneca, OE), studie van verkoolde zaden en vruchten uit de crematiegraven (B. Cooremans, OE), studie van gemineraliseerde textielresten (P. Walton Rogers, York, UK), kostuumstudie aan de hand van veldtekeningen (P. Walton Rogers, York, UK), granaatsteenanalyses (F. Matis, UG en O. Vrielynck, AWAP), ceramiekanalyses (D. Braekmans, Universiteit Leiden en Delft), glasanalyses op de kralen in glaspasta (C. Pion, ULB), radiokoolstofdateringen op menselijk en dierlijk bot en houtskool uit de crematiegraven (M. Boudin, KIK) en strontiumisotopenonderzoek op de crematieresten (C. Snoeck, VUB).

- Studie van het cultureel materiaal.

De studie van de kralen in glaspasta is samen met andere kralenensembles uit meerdere grafvelden in België opgenomen in een doctoraatsstudie over Merovingische kralen (C. Pion, ULB). Deze studie resulteerde in een nieuwe typonomie voor kralen in glaspasta⁸⁰.

- Toepassing van een nieuwe digitale methodiek in de verwerking.

Reeds van op het terrein werden zowel sporen als vondsten geregistreerd in een Access-databank. Het digitaliseren van de veldtekeningen in Autocad en het toepassen van GIS-applicaties bieden heel wat perspectieven naar een statistische benadering en naar een betere interpretatie van de ruimtelijke spreiding van de graven in het grafveld.

Het interdisciplinair archeologisch onderzoek van dit vroegmiddeleeuws grafveld resulteerde in een belangrijke en voor Vlaanderen unieke bron aan informatie met betrekking tot de kennis van materiële cultuur, rituelen, datering en fysische antropologie in de vroege middeleeuwen. Tegelijkertijd ondersteunt dit onderzoek de vernieuwende kijk op de samenleving in deze periferie gedurende deze transitiefase. De ingebruikname van het grafveld vanaf de 5de eeuw en de aanwezigheid van laat-Romeinse objecten in sommige graven, laten veronderstellen dat in deze regio wellicht geen bewoningshiel geweest is na de crisisperiode op het einde van de 3de eeuw. De versmelting van verschillende cultuurinvloeden in zowel samenstelling van grafuitzet als toegepaste funeraire rituelen wijst

⁸⁰ Pion 2014.

verder op een amalgaam van bevolkingsgroepen die samen een leefgemeenschap vormden. Er is dus geen spoor van een invasieve en plotse kolonisatie. Ritualiteit en voorouders lijken in dit proces van acculturatie een belangrijk rol gespeeld te hebben. Deze vaststellingen doen anderzijds nieuwe vragen rijzen. De afwezigheid van echte elitegraven wijst op een rurale bevolking. Toch was deze bevolking in staat vele, soms rijke en exotische grafgiftten in de graven van de overledenen te deponeren. Wat was de betekenis van deze grafgiftten en op welke manier waren eenvoudige boeren in staat om zich zulke objecten aan te schaffen? Pas vanaf het midden van de 7de eeuw lijkt er een sociale differentiatie in de graven op te treden, echter niet in het aantal en de kwaliteit van de bijgaven die vanaf dan trouwens in mindere getale voorkomen, maar in een monumentale aanleg van de grafstructuren. Waarom komt er een einde aan de traditie om bijgaven in de graven te deponeren? In het Broechemse grafveld ontbreekt elk teken van christianisering terwijl elders in Europa het christendom vanaf de 4de eeuw ingeburgerd raakt. Meer nog, rituelen zoals lijkverbranding die streng verboden was door de Kerk, zijn te Broechem nog meerdere malen toegepast tot in de 7de eeuw, terwijl in deze periode de eerste missionarissen, zoals Amandus, toch actief waren in deze regio. Wat is de reden waarom de kerstening nauwelijks ingang vond in deze periferie van het Frankische koninkrijk? Meteen volgt de vraag waarom centrale begraafplaatsen zoals Broechem plots ophouden te bestaan vanaf het midden van de 7de eeuw en waarom in diezelfde periode kleine, eerder familiale, begraafplaatsen ingericht worden, vaak nabij een gelijktijdige nederzetting. Een diepgaander en vergelijkend onderzoek van deze regio en de aanpalende cultuurregio's kan deze vragen mogelijk (deels) ophelderen.

2.2.2 Ruimtelijke en chronologische situering Broechem

Geografisch gezien is het huidige Broechem (deelgemeente van Ranst) gesitueerd in de Belgische provincie Antwerpen, ten zuidoosten van de stad Antwerpen (fig. 2.4).

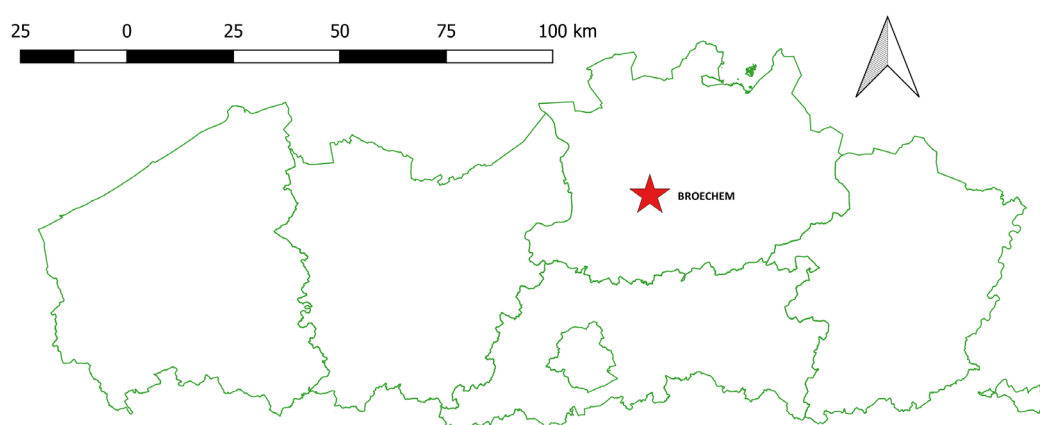

Fig. 2.4: Situering van Broechem in Vlaanderen - © AGIV.

The location of Broechem in Flanders – © AGIV.

De regio waartoe Broechem behoort maakt geen deel uit van de Kempen maar vormt een overgangsgebied tussen de Vlaamse zandstreek (meer westelijk) en de eigenlijke Kempen (meer noordelijk). Dit overgangsgebied wordt de Voorkempen genoemd en vertoont een aantal specifieke kenmerken:

- Zowel op topografisch, bodemkundig en hydrografisch vlak laat dit gebied zich opmerken als een duidelijk afgebakende zone in de Scheldevallei: hoger gelegen (tot 32 m boven zero D), gekenmerkt door de aanwezigheid van leemhoudende bodems en begrensd door meerder – althans in het verleden – bevaarbare rivieren (fig. 2.5).

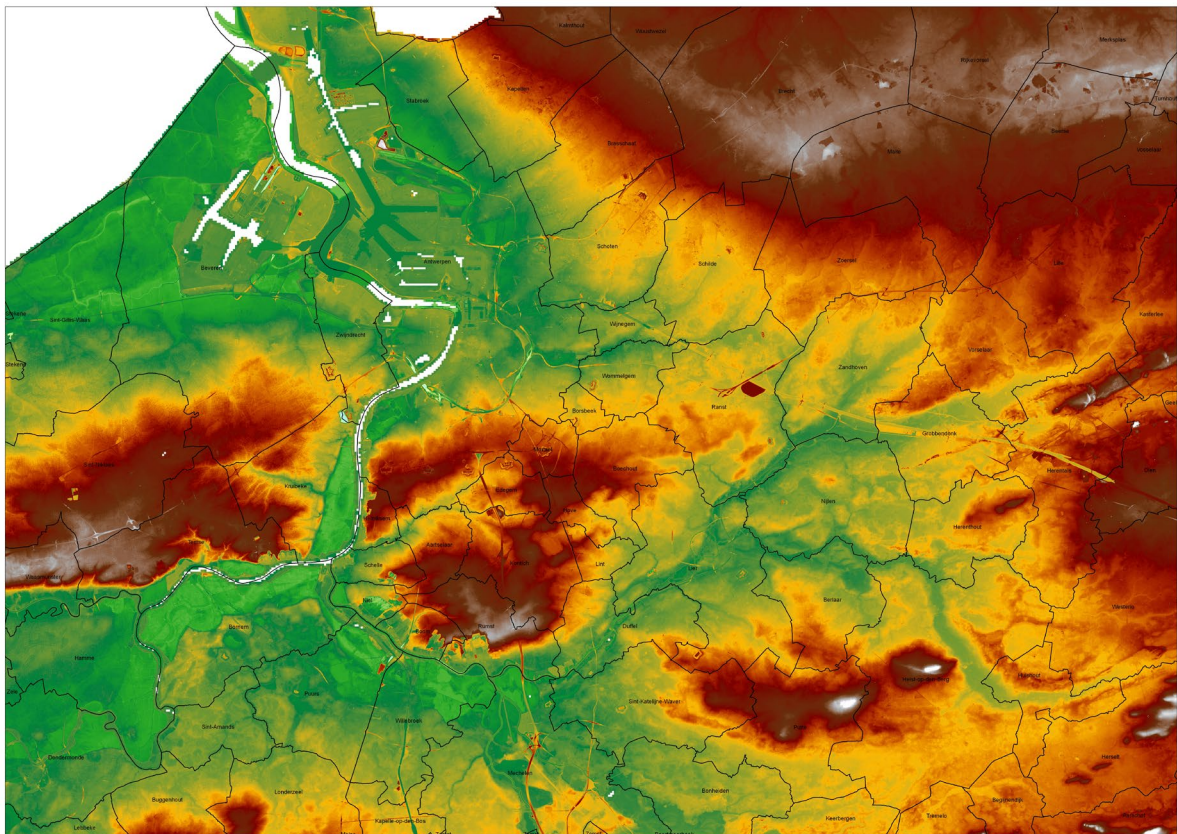

Fig. 2.5: De centrale hoger gelegen zone in de Scheldevallei, omgeven door riviervalleien -© AGIV.

The central positioned elevated area in the Scheldt-valley, surrounded by river valleys – © AGIV.

- Zowel de historische en toponymische bronnen wijzen op een bewoning die zeker terug gaat tot de Romeinse (en mogelijk oudere) periode met een continuïteit naar de vroege middeleeuwen vermits bij recent archeologisch onderzoek meer en meer sporen uit de laat-Romeinse periode opduiken (zie hoofdstuk 3)⁸¹. De regio staat in de geschreven teksten opgetekend als *pagus Renensis* of *pagus Rien*⁸² terwijl het gebied kerkelijk ingedeeld was binnen het bisdom Kamerijk (fig. 2.6).

⁸¹ Annaert 2018B, 25-26.

⁸² Theuws 1988, 120 e.v.; Aarts 1992, 10.

Fig. 2.6: Situering van het bisdom Kamerijk ten opzichte van de bisdommen Doornik en Luik - © agentschap Onroerend Erfgoed.

Situation of the diocese of Kamerijk in relation to those of Tournai and Liège – © Flemish Heritage Agency.

Op figuur 2.7 is bovendien duidelijk dat deze regio ver afgezonderd lag van politieke of kerkelijke centra. De regio rond Broechem is gesitueerd in *Germania Secunda*, in de noordelijke periferie van het latere Frankische koninkrijk Austrasië (fig. 2.7). Of de begrenzing van de 'koninkrijken' Austrasië en Neustrië veel te betekenen hadden, lijkt onwaarschijnlijk. De geschreven bronnen doen in elk geval een zeer dynamisch verloop van deze begrenzing vermoeden. In werkelijkheid zullen de grenzen niet controleerbaar geweest zijn.

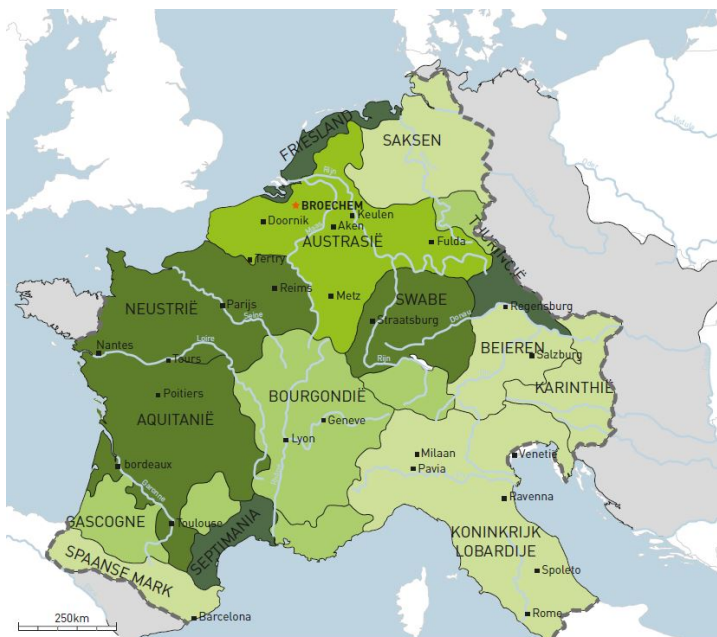

Fig. 2.7: Ligging van Broechem in het Frankische koninkrijk Austrasië- © agentschap Onroerend Erfgoed.

Location of Broechem in the Frankish kingdom Austrasia – © Flemish Heritage Agency.

Wat betreft de chronologische situering omvat de gebruiksduur van het Broechemse grafveld 250 jaar: vanaf de eerste helft van de 5de eeuw tot het midden van de 7de eeuw. In deze periode ligt vrijwel de ganse transitieperiode van de Romeinse tijd naar de Karolingische periode vervat. De gemeenschap die in dit grafveld begraven werd, heeft dus mee de transitieperiode na de 'val van het Romeinse Rijk' en de start van het Frankische rijk vorm gegeven. In diezelfde periode is tevens de langzame evolutie naar het christendom te situeren. De kerstening bleef in de regio rond Broechem zonder gevolg tot in de 7de eeuw wanneer de missionarissen opdracht kregen om de 'heidense bevolking' in deze periferie tot het christendom te bekeren. Het is echter pas in de 8ste eeuw dat de eerste resultaten van de kerstening zichtbaar worden en het zal nog 200 jaar duren voor het parochiesysteem in werking zal treden (zie hoofdstuk 4.4)⁸³.

Dank zij de unieke geografische ligging moet de regio rond Broechem een scharnierfunctie gehad hebben tussen de noordelijke en zuidelijke gebieden enerzijds en de oostelijke en westelijke gebieden anderzijds. Het nabije rivierenstelsel speelde een verbindende rol tussen al deze sociale groepen wat een heuse dynamiek teweeg bracht binnen deze regio in de vroege middeleeuwen.

2.2.3 Het begrip *pagus* en de *pagus Renensis*

Volgens de *Notitia Dignitatum* (5de eeuw) was de regio van Broechem gedurende de laat-Romeinse periode gelegen in Romeinse provincie *Germanica Secunda*⁸⁴. De loop en de monding van de Schelde die er toen heel anders uitzagen dan vandaag, vormden in het noordwesten en het westen de grens met *Belgica Secunda*. Een deel van deze grens liep door het zgn. Kolenwoud. Het Ardennerwoud vormde de zuidelijke grens en de Rijn bakende de provincie en tevens het Romeinse Rijk af in het oosten en noorden. De dichtst bij gelegen *civitas*-hoofdstad was *Atuatuca Tungrorum*, het huidige Tongeren⁸⁵. De provincie *Germania Secunda* bleef tot de 'val van het Romeinse Rijk' in 476 een provincie met een sterk verdedigende functie. Voor deze verdediging waren reeds vanaf de 3de eeuw na Chr. Germaanse hulptroepen ingeschakeld (zie *infra*). De bewoning in deze provincie was dan ook al van in de 3de eeuw gekenmerkt door een gemengde Gallo-Romeins/Germaanse bevolking. Het studiegebied van de *pagus Renensis* is redelijk centraal gelegen binnen de provincie *Germania Secunda*, tegen de oostelijke grens met *Belgica Secunda* (fig. 2.8).

⁸³ Dierkens 1984 en 1992.

⁸⁴ <https://sourcebooks.fordham.edu/source/notitiadignitatum.asp> - bezocht op 25/01/2019.

⁸⁵ *Germanica Secunda* was ingedeeld in 5 *civitates*: de *civitas Agrippinensium* met *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Keulen) als hoofdplaats; de *civitas Batavorum* met *Ulpia Noviomagus Batavorum* (Nijmegen) als hoofdplaats; de *civitas Cananefatium* met *Forum Hadriani* (Voorburg) als hoofdplaats; de *civitas Traianensis* met *Colonia Ulpia Trajana* (Xanten) als hoofdplaats en de *civitas Tungrorum* met *Atuatuca Tungrorum* (Tongeren) als hoofdplaats.

elitaire groepen die hierdoor hun identiteit trachten te vestigen, een claim trachten te leggen op hun grondgebied en zich de steun verzekerden van de geallieerde groepen. Door de onstabiele aard van deze allianties was de territoriale begrenzing van zo'n gebied steeds in verandering⁸⁸.

In de Romeinse provincie *Germanica Secunda* zijn meerdere *pagi* te situeren. *Teisterbant* is de meest noordelijke *pagus* te situeren tussen de rivieren Lek, Maas, Waal en IJssel. De Maasgouw of *Masau* strekte zich meer oostelijk uit langs beide zijden van de Maas. Het reeds van in de Romeinse periode bekende *Texandria* omvatte gans het Kempens Plateau ten zuiden van *Teisterbant* en ten noorden van *Rien*. Dit gebied was gekenmerkt door eerder onvruchtbare zandgronden. Wellicht hoorde ook het westelijk gelegen gebied langs de loop van de vroegere Striene in het deltagebied van Schelde en Maas, tot *Texandria*, hoewel sommigen hier nog een aparte *pagus Strijen* of *Strien* willen herkennen⁸⁹. De grenzen tussen *Rien* en *Texandria* zijn zeker niet als statisch te beschouwen. Het grondgebied deinde soms uit ten nadele van de ene *pagus* en ten voordele van de andere *pagus* en weer omgekeerd. Dit is duidelijk in de geschreven bronnen waar sommige plaatsnamen dan in de ene *pagus* of het ene bisdom en dan weer in de andere *pagus* of het andere bisdom worden gesitueerd. Dergelijke dynamiek is juist kenmerkend voor de *pagi*. Later in de middeleeuwen lijkt de Riengouw grotendeels opgeslokt door *Texandria*⁹⁰.

De *pagus Renensis* of *Rien* was de zuidelijk gelegen *pagus*, binnen een door de rivieren Schelde, Schijn, Rupel, Grote en Kleine Nete afgebakend gebied. Het zgn. Waverwoud en Kolenwoud strekt zich onmiddellijk ten zuiden van dit gebied uit⁹¹. Het grafveld van Broechem situeert zich redelijk centraal binnen het areaal van deze *pagus*.

De oudste vermeldingen van de *pagus Rien* of *pagus Renensis* zijn bekend uit 692 met de vermelding in *pago Renensium* in een 12de-eeuwse kopie, en uit 974 met de vermelding in *pago Rien*⁹². De naam stamt dus uit de periode vóór de *pagi* geïnstitutionaliseerd werden als (mark)graafschappen (ca. 1000). Etymologisch gezien is de naam 'Rien' te beschouwen als een veel oudere waternaam. Gysseling zag er het element *rei* in, wat *vloeien* betekent⁹³. Deze naamgeving lijkt de ligging in een rivierengebied te verklaren. Theuws en later ook Aarts beschouwen het gebied van de *pagus Rien* als een kleine maar tamelijk dicht bewoonde Merovingische gouw die zich beperkte tot de regio rond Antwerpen⁹⁴. Leenders die eerder sceptisch staat tegenover het bestaan van deze *pagus*⁹⁵, ziet de vorming van dit gebied als een vroegmiddeleeuwse kolonisatiebeweging vanuit het zuidwesten. Gelijkaardige kolonisatiebewegingen vanuit de noordelijk gelegen Scheldemonding en vanuit het Maasgebied zouden aan de basis liggen van resp. de *pagi Scaldis/Frisia/Beveland* en

⁸⁸ Heidinga 1987, 63; Heidinga 1990, 13; Theuws 1988, 112-120, 134-135; Aarts 1992, 8; Theuws 2010, 45.

⁸⁹ Aarts 1992, 12; Leenders 1996, 361.

⁹⁰ Aarts 1992, 22.

⁹¹ Theuws 1988, 101.

⁹² Gysseling 1986; Theuws 1988, 120 e.v.; Leenders 1996, 133.

⁹³ Gysseling 1960, 1026 en 1089.

⁹⁴ Theuws 1988, 120 e.v.; Aarts 1992, 11.

⁹⁵ Leenders 1996, 133.

*Taxandria*⁹⁶. De latere kerkelijke structuur met een merkwaardige noordoostelijke uitsprong voor het bisdom Kamerijk, lijkt op het eerste zicht de theorie van Leenders te ondersteunen (fig. 2.6). Terug grijpen naar bisdomgrenzen om kolonisatiebewegingen te bevestigen, is echter problematisch: de oudste bisdomgrenzen volgen immers de Romeinse *civitates*-grenzen. Op deze problematiek wordt later in deze dissertatie verder ingegaan.

De bevolking van het *pagus Renensis*-gebied was gesetteld in een perifere omgeving, ver weg van de koninklijke en kerkelijke machtscentra. Het grafveld van Broechem weerspiegelt met andere woorden de levensomstandigheden en netwerken van een bevolking in eerder ‘vrije’ en rurale omstandigheden. De centrale ligging van dit grafveld binnen de *pagus Renensis* leidde tot beslissing om het grondgebied van deze *pagus* als ruimer studiegebied te selecteren.

2.3 Afbakening van het studiegebied

2.3.1 Ruimtelijke afbakening

Het studiegebied van de zgn. *Pagus Renensis* is goed af te bakenen op basis van het digitaal hoogtemodel (DHM), de hydrografie, de bodemkaart maar ook op basis van het kerkelijke bestuur, de vermeldingen in de geschreven bronnen en de verspreiding van toponiemen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong (zie *infra*).

Omdat de vroegmiddeleeuwse begrenzing van de *pagus* Rien zeer dynamisch was en dus onmogelijk eenduidig cartografisch vast te leggen, is het studiegebied gelijkgesteld met het stroomgebied van de Schelde vanaf de monding van beide Schijnen (noordelijke begrenzing), beide Netes (oostelijke en zuidelijke begrenzing) en de Rupel vanaf de samenvloeiing van Nete en Dijle tot monding in de Schelde (zuidelijke en westelijke begrenzing – fig. 2.9).

Fig. 2.9: Afbakening studiegebied *pagus Renensis* binnen de provincie Antwerpen (schaal 1:400.000) – © AGIV.
Delimitation of the study area *Pagus Renensis* in the province of Antwerp (scale 1:400.000) – © AGIV.

⁹⁶ Leenders 1996, 196-197, 505; Theuws 2010, 38-39.

Deze studie sluit geografisch aan bij het onderzoek van Leenders dat zich richtte op het gebied ten noorden van de as Antwerpen-Turnhout, en van Theuws dat het Maas-Demer-Scheldegebied omvat⁹⁷ (fig. 2.10).

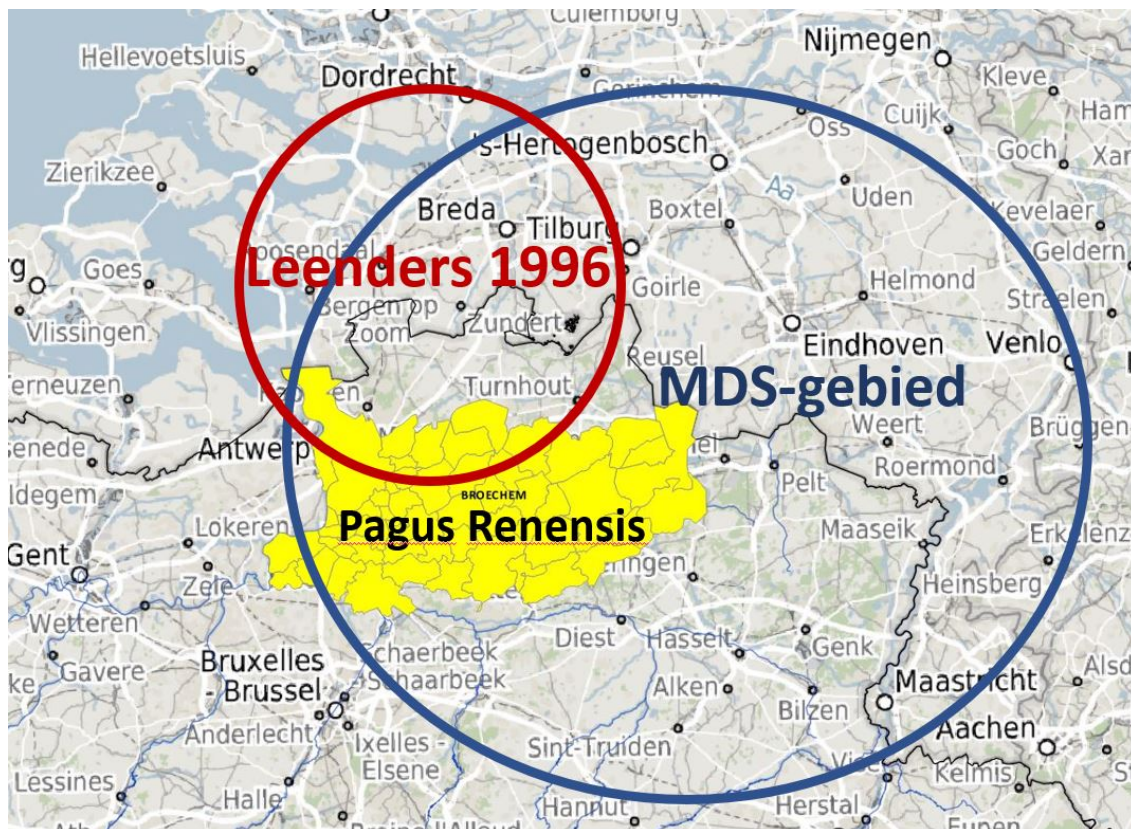

Fig. 2.10: Situering van het studiegebied van de pagus Renensis (geel opgevuld) binnen het Maas-Demer-Scheldegebied van Theuws 1988 (blauw) en het studiegebied van Turnhoutervoorde tot Strienemonde van Leenders 1996 (rood) – Schaal 1:800.000 – © AGIV en Open Geo Groep.

Situation of the study area *Pagus Renensis* (yellow) within Theuws' Meuse-Demer-Scheldt-region (Theuws 1988 - blue circle) and Leenders' study area *Turnhoutervoorde to Strienemonde* (Leenders 1996 - red circle) – Scale 1:800.000 – © AGIV and Open-Geo-Groep.

2.3.2 Chronologische afbakening

Wat het tijds kader betreft, omvat deze studie gans de transitieperiode vanaf de laat-Romeinse periode (4de eeuw) en het einde van het Romeinse Rijk in onze gewesten (476) en de vroege middeleeuwen of zgn. Merovingische periode, vanaf het einde van de 4de/begin 5de eeuw tot het einde van de 7de eeuw/begin 8ste eeuw. De gebruiksduur van het grafveld van Broechem valt *grosso modo* binnen hetzelfde tijds kader (eerste helft 5de eeuw tot midden 7de eeuw).

⁹⁷ Leenders 1996; Theuws 1988.